

Katarzyna Sychta¹

Uniwersytet Śląski

ORCID ID: 000-003-3274-2343

PREKLUZJA DOWODOWA. CZĘŚĆ I

ABSTRACT

Evidence preclusion – Part One

The first part of the article is devoted to the definition of evidence preclusion and the assessment of the meaning of absolute evidence preclusion deadlines from the perspective of the adversarial procedure. Absolute evidence preclusion, i.e. a preclusion that does not provide for any exceptions, e.g. for the benefit of evidence that is objectively useful for explaining the actual course of the event or for the benefit of evidence disclosed after the deadline, will be analyzed in the context of a possible conflict with the presumption of innocence and the principle of material truth. The relation between the absolute preclusion of evidence and the principle of the right of defense is also examined, in particular its

¹ Doktor nauk prawnych, adiunkt w Instytucie Nauk Prawnych, Prawo Karne Procesowe Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, autorka ponad 50 publikacji o charakterze naukowym i dydaktycznym z zakresu prawa karnego procesowego oraz prawa i procesu w sprawach o wykroczenia, wykładowca na aplikacji radcowskiej i szkoleniach radców prawnych.

element which assumes the right to freedom of expression, i.e. the possibility to remain silent about statements of evidence and the right to refrain from self-incrimination (*nemo se ipsum accusare tenetur, nemo se ipsum procedere tenetur*).

The second part of the article contains the characteristics of both preclusions of evidence applicable in the Polish criminal proceedings, i.e. deadlines for the first degree preclusion of evidence set by a procedural body (Article 170 item 6 of the Polish Code of Criminal Procedure) and the second degree of preclusion of evidence applicable *ex lege*, including the time limit for filing motions for evidence not covered by any legal or factual impediment, due to which a party was not able to invoke them before the court of first instance (Article 452 par 2 item 2 of the Polish Code of Criminal Procedure). The scope of considerations concerning the preclusion of first-degree evidence includes the nature of the competence of the procedural body to establish it, its wide-ranging scope of application and the rules of designation guaranteeing the principle of formal justice, the principle of equality and the principle of a fair trial. The matter of the second-degree evidence preclusion addresses issues relating to the bilateral nature of such preclusions and the grounds for the rejection of a postponed request for evidence, structured in such a way as to exclude the right to evidence submitted in response to new facts or evidence submitted by the appealing party. The article concludes with the reflections on the relative nature of both types of preclusions of evidence, while the exceptions to the obligation to submit a request for a timely presentation of evidence are outlined in the context of guaranteeing the principles violated by an absolute evidence preclusion.

Keywords: evidence preclusion, the principle of the adversarial procedure, the principle of truth, the possibility to remain silent about statements of evidence, freedom from self-incrimination, the first degree deadline of evidence preclusion, the second degree deadline of evidence preclusion, the competence of the procedural body to establish evidence preclusion, the independent basis for rejecting a late request, the right to submit evidence in response to new facts or evidence submitted by the appealing party, the relative nature of evidence preclusion

Słowa kluczowe: prekluzja dowodowa, zasada kontrydiktoryjności, zasada prawdy, możliwość zachowania milczenia co do oświadczeń dowodowych, wolność od samooskarżania, prekluzyjny termin dowodowy pierwszego stopnia, prekluzyjny termin dowodowy drugiego stopnia, kompetencja organu procesowego do ustanowienia prekluzji dowodowej, samodzielna podstawa oddalenia spóźnionego wniosku dowodowego, prawo do dowodu przedkładanego w reakcji na nowe fakty lub dowody zgłoszone przez odwołującego się, względny charakter prekluzji dowodowej

Pojęcie prekluzji dowodowej należy rozumieć dwojako. W pierwszym ujęciu oznacza ono temporalne ograniczenie dopuszczalności przedstawiania sądowi przez strony materiału dowodowego pod rygorem utraty możliwości powoływania się na ten materiał w toku dalszego postępowania. W drugim zaś aspekcie prekluzję dowodową objaśnia się jako regułę przenoszącą postępowanie dowodowe na strony, jednocześnie zaś regułę ograniczającą aktywność dowodową sądu². Cel rozważań części pierwszej artykułu stanowić będzie wyłącznie ocena prekluzyjnych terminów dowodowych z perspektywy wybranych zasad dotyczących postępowania dowodowego oraz procesowego położenia oskarżonego. Rozważania dotyczące interakcji pomiędzy prekluzją dowodową i zasadami procesu karnego będą miały więc charakter teoretycznoprawny. W części drugiej opracowania zostanie zaprezentowany model pozytywny (asertoryczny³) prekluzji dowodowej, tj. rekonstrukcja rzeczywistości istniejącego układu obejmującego temporalne ograniczenie dopuszczalności przedstawiania dowodów. Model odwzorowania prekluzji dowodowej zostanie też poddany krytycznej analizie prowadzącej do określonych postulatów dotyczących sposobu funkcjonowania tej instytucji⁴.

- 2 Jako pierwszy postulat wieloaspektowego ujmowania pojęcia prekluzji dowodowej wysunął D. Świecki, jego bowiem zdaniem prekluzja dowodowa to, z jednej strony, czasowe ograniczenie zgłaszania wniosków dowodowych pod rygorem utraty prawa powoływania ich w toku dalszego postępowania, z drugiej zaś prekluzja dowodowa oznacza regułę, zgodnie z którą postępowanie dowodowe zasadniczo prowadzi przed sądem strony, zaś sąd może przeprowadzić dowód z urzędu jedynie w sytuacjach wyjątkowych. Jego inicjatywa dowodowa w żadnej jednak mierze nie oznacza przejścia przeprowadzania postępowania dowodowego, a tylko uzupełnienie materiału dowodowego. Identycznie pojęcie prekluzji dowodowej eksplikował M. Warchoń. Zob. D. Świecki, *Model postępowania przygotowawczego i sądowego. Opinia dla Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Karnego z 30 marca 2010 r.*, „Biuletyn Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Karnego” 2010, z. 1, s. 15 i n.; M. Warchoń, *Ciężar dowodu w procesie karnym. Studium prawnoporównawcze*, Warszawa 2017, s. 51.
- 3 Dyferencjacji modeli określonych instytucji jako modeli pozytywnych (asertorycznych), modeli prognostycznych oraz modeli postulatycznych dokonała M. Lipczyńska. Pierwszy stanowi rekonstrukcję rzeczywistych cech rzutujących na specyfikę struktury określonego układu, model prognostyczny przewiduje układ zjawisk w przyszłości, zaś model postulatyczny jest zbiorem postulatów dotyczących ukształtowania określonego przedmiotu unormowania. Zob. M. Lipczyńska, *Model postępowania kontrolnego w K.p.k. z 1969 r.*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 2, s. 298.
- 4 Na temat modelu-wzoru i modelu-odwzorowania Zob. I. Dąbska, *Dwa studia z teorii naukowego poznania*, Toruń 1962, s. 22; M. Zieliński, *Poznanie sądowe a poznanie*

Prawo inicjatywy dowodowej jest jednym z instrumentów prawnych, za pomocą którego strony mogą legalnie walczyć o korzystny dla siebie wynik procesu. Jest to uprawnienie obustronne, stanowi więc komponent zasady równouprawnienia stron oraz zasady kontradiktoryjności⁵. Właściwa procesowi kontradiktoryjnemu reguła postępowania dowodowego, zgodnie z którą dowody powinny być przeprowadzane przed sądem przez same strony, ma umożliwić wszechstronne ukazanie okoliczności zdarzenia prawnie istotnego. Tym samym prawo inicjatywy dowodowej warunkuje urzeczywistnienie zasady prawdy materialnej⁶. Możliwość żądania włączenia do procesu wskazanego materiału dowodowego należy też do kanonu uprawnień obrończych, wykorzystywanych przez obrońcę w ramach działań służących odpiernaniu zarzutu. Jednak bezwzględna prekluzja dowodowa (tj. prekluzja nieprzewidująca żadnych wyjątków, np. na rzecz dowodów obiektywnie przydatnych dla wyjaśnienia

naukowe, Poznań 1979, s. 10; K. Szaniawski, *Modele matematyczne a rzeczywistość społeczna*, [w:] *Metodologiczne problemy teorii socjologicznych*, S. Nowak (red.), Warszawa 1971, s. 67.

- 5 P. Hofmański, *Zasada kontradiktoryjności*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady Procesu Karnego*, t. III, cz. 2, P. Wiliński (red.), Warszawa 2014, s. 641; S. Waltoś, *Problem kontradiktoryjności w procesie karnym. Zasada równości stron*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 1, s. 23 i n.
- 6 A. Bojańczyk, *Dowód prywatny w postępowaniu karnym w perspektywie prawnopównawczej*, Warszawa 2011, s. 341; J. Jodłowski, *Zasada prawdy materialnej w postępowaniu karnym. Analiza w perspektywie funkcji prawa karnego*, Warszawa 2015, s. 71 i n.; *idem*, *Wpływ ograniczenia inicjatywy dowodowej sądu na realizację zasady prawdy materialnej w postępowaniu karnym*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2012, z. 2, s. 159 i n.; P. Kardas, *Zasada prawdy materialnej a kontradiktoryjność postępowania dowodowego. Przeciwstawne czy komplementarne zasady procesu karnego?*, [w:] *Adwokatura jako uczestnik procesu legislacyjnego*, J. Giezek, A. Malicki (red.), Warszawa 2012, s. 161 i n.; *idem*, *Mieszany, kontradiktoryjny czy inkwizycyjny proces karny. Uwagi o kierunkach projektowanych zmian kodeksu postępowania karnego*, [w:] *Księga dedykowana dr Ewie Weigend*, S. Waltoś (red.), Kraków 2011, s. 181 i n.; P. Kowalski, *Zasada kontradiktoryjności procesu karnego w świetle projektu Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Karnego*, „Palestra”, 2012, z. 7–8, s. 73 i n.; B. Nita, A. Światłowski, *Kontradiktoryjny proces karny (między prawdą materialną a szybkością postępowania)*, „Państwo i Prawo” 2012, z. 1, s. 48; J. Skorupka, *W kierunku kontradiktoryjnej rozprawy głównej*, [w:] *Adwokatura jako uczestnik procesu legislacyjnego...*, s. 41; K. Woźniwski, *Inicjatywa dowodowa w polskim procesie karnym*, Gdynia 2003, s. 32 i n.

prawdziwego przebiegu realnej zasłóci historycznej⁷ czy te¿ dowodów, których strona nie mogła przedstawić wcześniejsz lub których potrzeba przedstawienia powstała pózniej) koliduje zarówno z zasadą prawa do obrony, domniemania niewinności, jak i z zasadą prawdy materialnej.

Pomiędzy zasadą prawa do obrony a zasadą domniemania niewinności istnieje ścisłe sprzężenie. Niekiedy niektóre elementy zespołu uprawnień obrończych kategoryzuje się nawet jako integralne komponenty zasady domniemania niewinności, w szczególności zaś dotyczy to prawa do milczenia oraz reguły *nemo se ipsum accusare tenetur*, wyrażającej zakaz zmuszania oskarżonego do samooskarżenia i dostarczania dowodów na swoją niekorzyść⁸. Nie ulega te¿ wątpliwości, że konsekwencji zasady domniemania należy upatrywać m.in. w powinności udowodnienia oskarżonemu winy i przyznaniu mu prawa do obrony⁹. Z zasady domniemania

7 Na gruncie rozwiązania przedwojennego M. Cieślak wskazywał, że oddalenie wniosku dowodowego złożonego po upływie dwutygodniowego terminu biegnącego od daty doręczenia odpisu aktu oskarżenia nie może nastąpić ze względu na zamiar wnioskodawcy dążącego do celowego przedłużenia postępowania. Jedyną okolicznością decydującą o oddaleniu spóźnionego wniosku dowodowego powinna być bowiem obiektywna przydatność danego dowodu dla wyjaśnienia prawdy rzeczywistej w procesie. Takie stanowisko, jakkolwiek sprzeczne z brzmieniem k.p.k., wynikało ze słusznego skądinąd założenia, zgodnie z którym: „Wnioski dowodowe składane z oczywistym zamiarem działania na zwłokę mogą być procesowo istotne, gdyż mogą zawierać żądanie przeprowadzenia dowodów mających istotne z punktu widzenia prawdy obiektywnej znaczenie dla sprawy: nie ma najmniejszych podstaw do przyjęcia twierdzenia, że wniosek taki nie może być uwzględniony. I odwrotnie, jakże często strona w rzeczywistym, najlepszym zamiarze dowodzenia składa wnioski o przeprowadzenie dowodów nie mogących mieć żadnego znaczenia dla sprawy”. Zob. M. Cieślak, *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym...*, s. 316.

8 I. Bondarczuk, *Prawo oskarżonego do nieoskarżania się (nemo tenetur) w świetle zmiany kodeksu postępowania karnego*, [w:] *Adwokatura a modele procedur sądowych*, J. Giezek, A. Malicki (red.), Warszawa 2013, s. 125; A. Jaskuła, *Zasada nemo se ipsum accusare tenetur a odpowiedzialność za składanie fałszywych zeznań*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2012, z. 2, s. 7; A. Tęcza-Paciorek, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 2012, s. 136 i n.; P. K. Sowiński, *Prawo oskarżonego do milczenia oraz reguła nemo se ipsum accusare tenetur na tle dążenia organów procesowych do poznania prawdy materialnej w procesie karnym*, [w:] *Zasada prawdy materialnej. Materiały z konferencji, Krasiczyn 15–16 października 2005 r.*, Z. Sobolewski, G. Artymiak (red.), Kraków 2006, s. 172.

9 A. Lach, *Granice badań oskarżonego w celach dowodowych. Studium w świetle reguły nemo se ipsum accusare tenetur i prawa do prywatności*, Toruń 2010, s. 56; P. Taras,

niewinności wynika bowiem *onus probandi*, tj. zakaz przerzucania ciężaru dowodu na oskarżonego oraz nakaz udowodnienia oskarżonemu winy przez oskarżyciela. Skoro to oskarżyciel musi udowodnić winę, to oskarżony powinien dysponować określonym zespołem uprawnień obrończych, jednocześnie zaś oskarżony nie ma ani obowiązku dowodzenia swojej niewinności, ani obowiązku współpracowania w dowodzeniu winy¹⁰. Domniemanie niewinności *de facto* służy więc realizacji prawa do obrony oskarżonego. Zasada prawa do obrony nadaje bowiem oskarżonemu szereg uprawnień pozwalających na rzetelną obronę w procesie karnym, jednocześnie zaś domniemanie niewinności zwalnia go od obowiązku dowodzenia okoliczności dla siebie korzystnych. Oskarżony ma więc, wynikające z prawa do obrony, prawo dowodzenia swojej niewinności. Jednak dzięki funkcjonowaniu domniemanie niewinności nie ma obowiązku jej udowodnienia. Sprzeczność pomiędzy zasadą domniemanie niewinności oraz prawem do obrony z jednej strony, z drugiej zaś uzależnianiem pozytywnego dla oskarżonego rozstrzygnięcia od jego aktywności procesowej dostrzegł P. Kruszyński. Jego bowiem zdaniem z obu tych zasad wynika, że: „(...) oskarżony nie musi, lecz może bronić się przed zarzutami (...). Konsekwencją zasady domniemanie niewinności oraz wynikającego z niej prawa do milczenia jest zakaz wyciągania wobec oskarżonego jakichkolwiek ujemnych konsekwencji za brak aktywności procesowej”¹¹. W szerokim i bardzo ogólnym ujęciu zakres przedmiotowy prawa do obrony obejmuje wszelkie uprawnienia, które, umożliwiając oskarżonemu udział w procesie, mogą być przez niego wykorzystane dla ochrony swojego procesowego położenia¹². Trudniej

O niektórych zasadach polskiego procesu karnego w świetle przepisów nowego kodeksu postępowania karnego z 1969 r., „Palestra” 1970, z. 11, s. 68; P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady procesu karnego*, t. III, cz. 2..., s. 1560.

- 10 P. Kruszyński, *Zasada domniemanie niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 1983, s. 16; A. Lach, *Granice badań oskarżonego w celach dowodowych. Studium w świetle reguły nemo se ipsum accusare tenetur i prawa do prywatności...*, s. 56.
- 11 P. Kruszyński, *Zasada domniemanie niewinności w polskim procesie karnym...*, s. 193.
- 12 G. Artymiak, *Prawo do obrony a ciężar dowodu. Zagadnienia wybrane*, „Rzeszowskię Zeszyty Naukowe. Prawo-Ekonomia”, t. XXX, Rzeszów 2001, s. 297; M. Cieślak, *Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne...*, s. 216 i n.; W. Daszkiewicz, *Prawo karne procesowe. Zagadnienia ogólne*, t. I, Bydgoszcz 2001, s. 45 i n.;

o wskazanie szczegółowych komponentów prawa do obrony. Poszczególne wyliczenia różnią się bowiem liczbą i nomenklaturą używaną dla nazwania poszczególnych elementów zespołu uprawnień obrończych¹³. Zasadne wydaje się tworzenie jak najszerszego katalogu zespołu tych uprawnień, tak by konwencyjne, konstytucyjne oraz ustawowe gwarancje prawa do obrony mogły być w pełni urzeczywistnione¹⁴. W katalogu uprawnień gwarantujących rzeczywistą i efektywną aktywność służącą odpieraniu zarzutów znajduje się zarówno prawo do swobody wyboru środków i sposobów obrony, jak i prawo do swobody wypowiedzi. Pierwsze z tych uprawnień polega na autonomicznym decydowaniu o wyborze najbardziej dogodnych środków walki o najkorzystniejsze dla siebie rozstrzygnięcie sporu prawnego. Oskarżony posiada prawo wyboru strategii obrony, może bowiem zdecydować o obronie aktywnej,

P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego, tom I. Komentarz do artykułów 1–297*, Warszawa 2004, s. 415 i n.; A. Murzynowski, *Istota i zasady procesu karnego*, Warszawa 1976, s. 303 i n.; P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Warszawa 2006, s. 193 i n.; *idem*, *Zasada prawa do obrony*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady procesu karnego*, t. III, cz. 2..., s. 1534.

- 13 Kanon uprawnień obrończych, wyliczanych w każdym zestawieniu działań służących odpieraniu zarzutu, stanowią: 1) prawo do korzystania z pomocy obrońcy, 2) prawo do informacji, w tym prawo do znajomości zarzutów oskarżenia i prawo dostępu do akt sprawy, 3) prawo do składania wyjaśnień w warunkach zapewniających swobodę wypowiedzi i sprzężone z nimi prawo do milczenia, 4) prawo do inicjatywy dowodowej i przeprowadzenia dowodu w postępowaniu sądowym wszczętym w wniosek strony oraz prawo do składania innych wniosków procesowych, 5) prawo do udziału w czynnościach procesowych, 6) prawo do zaskarżania niekorzystnych dla siebie decyzji procesowych. Zob. G. Artymiak, *Prawo do obrony a ciężar dowodu. Zagadnienia wybrane...*, s. 297; B. Bienkowska, [w:] *Wykład prawa karnego procesowego*, P. Kruszyński (red.), Białystok 2012, s. 196 i n.; W. Daszkiewicz, *Prawo karne procesowe. Zagadnienia ogólne*, t. I..., s. 45 i n.; T. Grzegorzczak, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2014, s. 152 i n.; P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego, tom I. Komentarz do artykułów 1–297...*, s. 415 i n.; P. K. Sowiński, *Uprawnienia składające się na prawo oskarżonego do obrony. Uwagi na tle czynności oskarżonego oraz organów procesowych*, Rzeszów 2012, s. 28; P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym...*, s. 263 i n.; *idem*, *Zasada prawa do obrony*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady procesu karnego*, t. III, cz. 2..., s. 1541.
- 14 Autorem najpełniejszego zestawienia uprawnień wykonywanych w celu odparcia zarzutów stawianych oskarżonemu jest P. Wiliński. Zob. P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym...*, s. 263 i n.; *idem*, *Zasada prawa do obrony*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady procesu karnego*, t. III, cz. 2..., s. 1541.

podejmuje działania nakierowane na zwalczanie oskarżenia. Wybór oskarżonego może jednak polegać na zachowaniu postawy pasywnej, polegającej na niepodjęciu jakichkolwiek działań¹⁵. Prawo do swobody wypowiedzi polega zaś na wolicjonalnym podejmowaniu decyzji o złożeniu oświadczeń wiedzy i oświadczeń woli oraz kształtowaniu ich treści. Elementem składowym prawa do swobody wypowiedzi jest też wolność decydowania o złożeniu i treściowej zawartości wyjaśnień, możliwość zachowania milczenia co do ogółu oświadczeń dowodowych lub tylko ich części oraz wolność od samooskarżania, tj. możliwość powstrzymania się od aktywnego działania mogącego pomóc w wyjaśnianiu niekorzystnych dla oskarżonego okoliczności (*nemo se ipsum accusare tenetur, nemo se ipsum procedere tenetur*)¹⁶.

Prawo do obrony powinno być zagwarantowane w sposób rzeczywisty i skuteczny, co oznacza, że ustawodawca powinien pozostawić do

- 15 I. Bondarczuk, *Prawo oskarżonego do nieoskarżania się (nemo tenetur) w świetle zmiany kodeksu postępowania karnego...*, s. 127 i n.; M. Klejnowska, *Wartość dowodowa samooskarżenia w procesie karnym*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Dowody. Tom VIII*, cz. 4, J. Skorupka (red.), Warszawa 2019, s. 4295; W. Daszkiewicz, *Taktyka kryminalistyczna a procesowe gwarancje jednostki i prawo obywatelskie*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 3, s. 59; J. Chankowska, *O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka*, „Palestra” 2005, z. 5–6, s. 128; też, *Prawo oskarżonego do milczenia*, „Prokuratura i Prawo” 2003, z. 3, s. 129 i n.; W. Jasiński, *Prawo do nieobciążania się w procesie a interes publiczny w sprawach karnych (w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka)*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 11, s. 7 i n.; K. Ostrowski, *Prawo do milczenia*, „Palestra” 1989, z. 5–7, s. 80 i n.; D. Tarnowska, *Uprawnienia oskarżonego w zakresie prawa do obrony*, „Prokuratura i Prawo” 2006, z. 7–8, s. 136.
- 16 I. Bondarczuk, *Prawo oskarżonego do nieoskarżania się (nemo tenetur) w świetle zmiany kodeksu postępowania karnego...*, s. 124; W. Daszkiewicz, *Samooskarżenia a prawo do milczenia*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2, s. 5 i n.; M. Klejnowska, *Wartość dowodowa samooskarżenia w procesie karnym...*, s. 4287; też, *Oskarżony jako osobowe źródło informacji o przestępstwie*, Kraków 2004, s. 25; R. Kmiecik, *Prawo do milczenia zatrzymanej osoby podejrzanej (w świetle reguły nemo tenetur)*, „Prokuratura i Prawo” 2000, z. 7–8, s. 18; A. Lach, *Granice badań oskarżonego w celach dowodowych. Studium w świetle reguły nemo se ipsum accusare tenetur i prawa do prywatności...*, s. 55; R. Łyczyszek, *Prawo oskarżonego do wypowiedzania się w procesie*, „Państwo i Prawo” 1970, z. 2, s. 298; J. Majewski, *Granice dozwolonej obrony w procesie karnym a ryzyko popełnienia przestępstwa przez adwokata wykonującego czynności obrończe*, [w:] *Konferencje Izby Adwokackiej we Wrocławiu. Tom 3. Adwokatura w systemie organów ochrony prawnej*, J. Giezek (red.), Wrocław 2010, s. 56; Z. Sobolewski, *Samooskarżenie w świetle prawa karnego (nemo se ipsum accusare tenetur)*, Warszawa 1982, s. 73 i n.

dyspozycji oskarżonego i jego obrońcy wszelkie możliwości podejmowania nieskrępowanych działań nakierowanych na wyłączenie lub złagodzenie odpowiedzialności karnej¹⁷. Gwarancją skutecznego prawa do obrony jest też zakaz wyposażania organów procesowych w środki służące do wywierania na oskarżonego jakiegokolwiek wpływu mającego skłonić go do wyboru określonej strategii obrończej¹⁸, w szczególności zaś skłonić go do podejmowania czynności dowodowych¹⁹. Wybór postawy pasywnej nie może być też sankcjonowany przez organy procesowe²⁰. Wyciągnięcie jakichkolwiek ujemnych konsekwencji z tytułu

17 A. Gaberle, *Uwagi o prawie do obrony w postępowaniu przygotowawczym*, „Palestra” 1966, z. 10, s. 47; C. Kulesza, *Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori*, „Prokuratura i Prawo” 2007, z. 4, s. 6; P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym...*, s. 96.

18 Inaczej interpretuje się milczenie oskarżonego w prawie angielskim, na jego gruncie sankcjonowane jest bowiem naruszenie powinności w zakresie ujawniania dowodów przez oskarżonego polegające zarówno na nieprzedstawieniu oświadczenia, jego potterminowym złożeniu, zaprezentowaniu na rozprawie innej linii obrony niż zapowiedziana, jak i na powoływaniu się na alibi bez wskazania dowodów na jego poparcie. Sąd lub przysięgli mogą wyciągnąć – z faktu naruszenia przez oskarżonego powinności wynikających z procedury *disclosure* – wnioski, jakie uznają za stosowne; jedyne ograniczenie obowiązujące w tym zakresie organy sądowe stanowi zaś wyłącznie zakaz skazania oskarżonego ze względu na naruszenie powinności w zakresie ujawniania informacji i dowodów. Zob. *The Crime and Disorder Act 1998 (Service of Prosecution Evidence) Regulations 2005*, Statutory Instruments 2005 No. 902, section 10 (5b): „The court or jury may draw such inferences as appear proper in deciding whether the accused is guilty of the offence concerned” oraz section 11 (10): „A person shall not be convicted of an offence solely on an inference drawn”; http://www.legislation.gov.uk/uksi/2005/902/pdfs/uksi_20050902_en.pdf, dostęp: 15 grudnia 2019 r. W kwestii interpretacji milczenia oskarżonego w angielskim procesie karnym zob. także P. Girdwoyń, *Interpretacja milczenia oskarżonego w świetle teorii i praktyki angielskiego procesu karnego*, [w:] *Wokół gwarancji procesu karnego. Księga Jubileuszowa Profesora Piotra Kruszyńskiego*, B. T. Bieńkowska, H. Gajewska-Kraczkowska, M. Rogacka-Rzewnicka (red.), Warszawa 2015, s. 76 i n.

19 Wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, OSNKW 1978, z. 1, poz. 7 z glosą aprobującą M. Jeż-Ludwikowskiej, „Nowe Prawo” 1978, z. 10, s. 1540 oraz z aprobatą M. Cieślaka oraz Z. Dody, tychże, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego w zakresie postępowania karnego (I półrocze 1978 roku)*, „Palestra” 1979, z. 2, s. 76 oraz z aprobatą W. Daszkiewiczza, *idem*, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego (prawo karne procesowe – rok 1978)*, „Państwo i Prawo” 1979, z. 12, s. 99.

20 Reguła, zgodnie z którą korzystanie z uprawnień przysługujących z mocy prawa nie może być oceniane negatywnie, znajduje swoje potwierdzenie w orzecznictwie.

skorzystania z określonego procesowego uprawnienia strony oznaczałoby bowiem znaczne ograniczenie swobody w zakresie dysponowania tym uprawnieniem²¹. Prawo do milczenia może skutecznie gwarantować

Kierując się tą regułą, Sąd Najwyższy stwierdził, że korzystanie przez oskarżonego z prawa do milczenia nie może być potraktowane jako: 1) milczące przyznanie się do winy, 2) wzmocnienie podejrzenia popełnienia przestępstwa przez oskarżonego oraz 3) uzasadnienie wymiaru surowszej kary. W kwestii niemożności potraktowania milczenia jako przyznania się do winy zob. wyrok Sądu Najwyższego z 6 grudnia 1971 r., Rw 1260/71, OSNPG 1972, z. 4, poz. 77; wyrok Sądu Najwyższego z 6 marca 1973 r., V KRN 591/72, OSNKW 1973, z. 9, poz. 108; wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, OSNKW 1978, z. 1, poz. 7; wyrok Sądu Najwyższego z 5 lutego 1981 r., II KR 10/81, OSNKW, z. 7–8, poz. 38. W kwestii niemożności traktowania milczenia jako wzmocnienia podejrzenia popełnienia przestępstwa zob. wyrok Sądu Najwyższego z 4 czerwca 1974 r., III KR 24/74, OSNKW 1974, z. 10, poz. 188, z głosem aprobującą A. Kaszyckiego, S. Mendyki, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1975, z. 2, s. 240; oraz z aprobującymi uwagami M. Cieślaka, Z. Dody, tychże, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego w zakresie postępowania karnego (I półrocze 1974 r.)*, „Palestra” 1975, z. 3, s. 14; oraz z uwagami krytycznymi W. Daszkiewicza, *idem*, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego (prawo karne procesowe – I półrocze 1974 r.)*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 11, s. 122. W kwestii oceny milczenia oskarżonego jako okoliczności obciążającej zob. wyrok Sądu Najwyższego z 4 grudnia 1959 r., I K 711/59, OSNPG 1960, z. 6, poz. 99; wyrok Sądu Najwyższego z 2 czerwca 1966 r., RW 413/66, OSNKW 1966, z. 11, poz. 115; wyrok Sądu Najwyższego z 6 grudnia 1971 r., Rw 1260/71, OSNPG 1972, z. 4, poz. 77; wyrok Sądu Najwyższego z 26 marca 1973 r., V KRN 91/72, OSNKW 1973, z. 9, poz. 108; wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, OSNKW 1978, z. 1, poz. 7, z głosem M. Jeż-Ludwikowskiej, „Nowe Prawo” 1978, z. 10, s. 1540 oraz z uwagami W. Daszkiewicza, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego (prawo karne procesowe – rok 1978)*, „Państwo i Prawo” 1979, z. 12, s. 99 oraz z uwagami M. Cieślaka i Z. Dody, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego w zakresie postępowania karnego (I półrocze 1978 roku)*, „Palestra” 1979, z. 2, s. 68; uchwała Sądu Najwyższego z 15 marca 1978 r., V KR 24/78, OSNKW 1978, z. 9, poz. 97; wyrok Sądu Najwyższego z 6 września 1979 r., III KR 169/79, LEX nr 21822; wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 19 września 2002 r., II Aka 191/02, „Krakowskie Zeszyty Sądowe” 2002, z. 1, poz. 12; wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 26 marca 2009 r., II Aka 50/09, „Prokuratura i Prawo – wkładka” 2009, z. 11–12, poz. 3.

- 21 J. Chankowska, *O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka...*, s. 128; *taż*, *Prawo oskarżonego do milczenia...*, s. 129 i n.; A. Jaskuła, *Zasada nemo se ipsum accusare tenetur a odpowiedzialność za składanie fałszywych zeznań...*, s. 7; M. Klejnowska, *Wartość dowodowa samooskarżenia w procesie karnym...*, s. 4314; P. Kruszyński, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym...*, s. 102 i n.; K. Ostrowski, *Prawo do milczenia*, „Palestra” 1989, z. 5–7, s. 80 i n.; A. Sakowicz, *Zasada prawdy materialnej a prawo do milczenia*, [w:] *Węzłowe problemy procesu karnego*, P. Hofmań-

ochronę przed samooskarżeniem wyłącznie wówczas, gdy milczenie nie będzie stanowiło podstawy do jakichkolwiek wniosków, ocen czy też decyzji niekorzystnych dla oskarżonego, w przeciwnym bowiem przypadku milczenie staje się samooskarżeniem²².

Tymczasem bezwzględna prekluzja dowodowa narusza regułę, zgodnie z którą oskarżony ma prawo, ale nie obowiązek dowodzenia swojej niewinności. Braku tego obowiązku nie da się bowiem pogodzić z zasadą przedstawiania od razu wszystkich znanych oskarżonemu faktów lub dowodów. Rygor w postaci utraty możliwości powoływania się na materiał dowodowy po upływie terminów dowodowych przekształca prawo do obrony przed zarzutami w obowiązek podjęcia obrony aktywnej. Wymuszanie aktywności dowodowej oskarżonego ma nie najlepsze konotacje. U jego podstaw leży bowiem pogląd traktujący prawo do milczenia jako uprawnienie instrumentalne względem podstawowego celu procesu karnego, jakim jest to, by winny poniósł odpowiedzialność, zaś osoba niewinna takiej odpowiedzialności nie poniosła²³. W tej optyce gwarancje praw oskarżonego przestają być elementem gwarancji rzetelnego procesu karnego, stają się natomiast jedynie środkiem do osiągnięcia celu procesu. W konsekwencji regułę *nemo se ipsum accusare tenetur* traktuje się jako przywilej utrudniający prawidłowe ustalenie kwestii winy i zastosowanie odpowiedniej represji. Jej urzeczywistnienie nie może więc i nie powinno następować w pełnym zakresie²⁴.

ski (red.), Warszawa 2010, s. 651; D. Tarnowska, *Uprawnienia oskarżonego w zakresie prawa do obrony...*, s. 136; A. Wąsek, *O kilku aspektach reguły „nemo se ipsum accusare tenetur” de lege lata i de lege ferenda*, [w:] *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, J. Skupiński (red.), Warszawa 1995, z. 242.

22 M. Klejnowska, *Wartość dowodowa samooskarżenia w procesie karnym...*, s. 4314.

23 Tak przede wszystkim J. Czabański i M. Warchoł. Zob. tychże, *Prawo do milczenia czy prawo do kłamstwa*, „Prokuratura i Prawo” 2007, z. 12, s. 35 i n.; tychże, *Prawo do milczenia czy do kłamstwa*, „Rzeczpospolita” z 28 lutego 2008 r., nr 50; M. Warchoł, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 26 kwietnia 2007 r.*, IKZP 4/07, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2007, z. 3, s. 109 i n.

24 Taki pogląd *expressis verbis* formułuje J. Smoleński, zgodnie z jego supozycjami uprawnienie oskarżonego do nieskładania wyjaśnień nie tylko, że nie pomaga, ale wręcz utrudnia prawidłowe ustalenie kwestii winy i zastosowanie odpowiedniej represji. Zob. J. Smoleński, *Problematyka art. 63 k.p.k. w aspekcie celów postępowania karnego*, „Problemy Praworządności” 1975, z. 6, s. 10. Także Z. Sobolewski dostrzeżę, że prawo do milczenia może utrudnić dokonywanie ustaleń faktycznych zgod-

W istocie podporządkowanie prawa do obrony potrzebom urzeczywistnienia zasady trafnej represji powodowałoby, że dopuszczalność i zakres pasywnej strategii obrończej należałoby uzależnić od rzeczywistego sprawstwa i winy oskarżonego. Nieuchronną konsekwencją jest relatywizacja zasady domniemania niewinności. Prawo do obrony mogłoby bowiem być bez przeszkód wykonywane wyłącznie przez osobę niewinną. Tylko wtedy milczenie oskarżonego sprzyja realizacji zasady trafnej represji zakazującej pociągnięcia do odpowiedzialności karnej osoby niewinnej. Ograniczenie prawa do milczenia należałoby zaś uznać za w pełni dopuszczalne i uzasadnione w sytuacji postawienia w stan oskarżenia rzeczywistego sprawcy przestępstwa. W razie zachodzenia takiej koincydencji instrumentalne prawo do obrony byłoby sprzeczne z wymogiem realizowania nakazu pociągnięcia do odpowiedzialności karnej osoby winnej popełnieniu przestępstwa²⁵. Pogląd dopatrujący się w prawie do milczenia nieuzasadnionego przywileju rzeczywistych

nych z obiektywną rzeczywistością. Określa on bowiem prawo do milczenia jako przywilej nadany w celu ochrony przed niesłusznym skazaniem, służący zaś przede wszystkim poszanowaniu godności oskarżonego jako osoby oraz naturalnego instynktu samozachowawczego, który osobie ściganej, narażonej na wstyd i represję każe ukrywać swoją winę. Jednocześnie jednak autor ten wskazuje, że prawo do milczenia przysługuje „(...) chociaż na ogół ani nie można w ten sposób efektywnie się bronić, ani też pomagać do ustalenia prawdy w procesie karnym”. Zob. Z. Sobolewski, *Samooskarżenie w świetle prawa karnego...*, s. 16. W ten nurt poglądów wpisuje się także R. Kmiecik, stwierdzając, że: „(...) zgodzić się trzeba, że urzeczywistnienie reguły *nemo se ipsum accusare tenetur* w pełnym zakresie, na gruncie konkretnej procedury karnej, byłoby przedsięwzięciem chybionym z punktu widzenia zasady trafnej represji karnej”. Zob. *idem*, *O „samoobwinienu” w świetle teorii dowodów Jeremiasza Benthama (1748–1832)*, „Nowe Prawo” 1974, z. 10, s. 95.

- 25 „Niektórzy łączą zasadę *nemo se ipsum* z zasadą domniemania niewinności. Niewątpliwie prawo do milczenia czyni dowiedzenia zarzutu trudniejszym. Jednak funkcją zasady domniemania niewinności jest nie tyle utrudnianie skazania osoby winnej, ile ochrona niewinnego przed karą. Prawo do milczenia może być rozumiane jako połączone z zasadą domniemania niewinności w sytuacjach, w których brakuje innych dowodów winy niż te, które można byłoby potencjalnie uzyskać przez zmuszenie podejrzanego do samooskarżenia. Kiedy jednak istnieją przekonujące dowody winy podejrzanego, jego prawo do milczenia zaczyna tracić uzasadnienie. Dopóki brakować będzie przekonujących dowodów na to, że zasada *nemo se ipsum* rzeczywiście chroni niewinnego, dopóty łączenie jej z zasadą domniemania niewinności będzie niewłaściwe”. Zob. J. Czabański, M. Warchoń, *Prawo do milczenia czy prawo do kłamstwa...*, s. 38.

sprawców nie jest nowy. To, że reguła *nemo se ipsum accusare tenetur* sprzyja osobom winnym, podnosił już J. Bentham. Jego zdaniem prawo do milczenia nie przynosi żadnej korzyści osobie niewinnej, najlepszą taktykę obrony oskarżonego, który nie popełnił przestępstwa, stanowi bowiem składanie jak najbardziej szczegółowych oświadczeń dowodowych. Wyjaśnienia wraz z innymi dowodami pozwalają bowiem na wnioskowanie o niewinności oskarżonego. Tylko zatem rzeczywisty sprawca jest zainteresowany korzystaniem z prawa do milczenia. Przywilej ten stanowi tak istotną gwarancję bezpieczeństwa przestępców, że – jak pisze J. Bentham – gdyby ci mogli decydować o obowiązującym prawie, w pierwszej kolejności ustanowiliby regułę *nemo se ipsum accusare tenetur*²⁶.

Traktowanie prawa do milczenia jako nieuzasadnionego przywileju rzeczywistych sprawców jest poglądem anachronicznym. Takie ujęcie prawa do milczenia pozostaje w sprzeczności z zasadą domniemania niewinności, w szczególności zaś z domniemaniem niewinności ujmowanym w perspektywie kategoryzacji standardów prawnych R. Dworkina i R. Alexy'ego. W perspektywie podziału standardów prawnych na reguły i zasady domniemanie niewinności oraz jej następstwa należy ujmować jako reguły ultymatywne, wykluczające stopniowalną realizację²⁷. Reguły są nakazami definitywnymi (*definitive commands*), w razie więc zachodzenia okoliczności wskazanych przez zakres zastosowania reguły adresat może jedynie regułę w całości zrealizować albo ją w całości

26 J. Bentham, *Traktat o dowodach sądowych*, w opracowaniu E. Dumonta, tłum. F. Reklajtys, Wilno, bez r. wyd., s. 326.

27 W ten sposób zasadę domniemania niewinności i jej następstwa kategoryzują: P. Kardas, A. Tęcza-Paciorek oraz M. Wąsek-Wiaderek. Zob. P. Kardas, *Nowe ujęcie zasady in dubio pro reo*, „Palestra” 2015, z. 11–12, s. 11; A. Tęcza-Paciorek, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym...*, s. 31; M. Wąsek-Wiaderek, *Zasada równości stron w polskim procesie karnym w perspektywie prawnoporównawczej*, Kraków 2003, s. 43. O recepcji koncepcji podziału standardów postępowania na reguły i zasady w nauce polskiej, zob. M. Dąbrowska-Kardas, *Kara jako konflikt dóbr i kolizja norm w świetle koncepcji Roberta Alexy'ego, konfliktu reguł i zasad. Rozważania na tle konstytucyjnych norm stanowienia i stosowania prawa*, „Przegląd Sądowy” 1996, z. 4, s. 20 i n.; T. Gizbert-Studnicki, *Zasady i reguły prawne*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 3, s. 17 i n.; P. Tuleja, *Normatywna treść praw jednostki w ustawach konstytucyjnych RP*, Warszawa 1997, s. 77; M. Zieliński, *Konstytucyjne zasady prawa*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, J. Trzciniński (red.), Warszawa 1997, s. 74 i n.

przekroczyć. W konsekwencji w razie wzajemnej niezgodności albo dopuści się wyjątki od jednej ze skonfliktowanych reguł, albo znajdą zastosowanie dyrektywy kolizyjne pozwalające uznać tylko jedną z reguł za obowiązującą²⁸. Jakikolwiek więc zawężanie uprawnień oskarżonych w czasie, gdy ci są objęci działaniem domniemania niewinności, jest nieuprawnione.

Traktowanie prawa do milczenia jako nieuzasadnionego przywileju rzeczywistego sprawcy jest też sprzeczne z zasadą sprawiedliwości formalnej. Proceduralna płaszczyzna zasady sprawiedliwości obliuguje do uczciwego i równego stosowania norm proceduralnych wobec wszystkich zainteresowanych. Zgodnie z twierdzeniem J. Rawlsa sprawiedliwość proceduralna wyraża się w bezstronnym i rygorystycznym stosowaniu formalnych reguł postępowania, niezależnie od ich treści i celu. Zasada sprawiedliwości formalnej procesu karnego funkcjonuje jako analogia do sprawiedliwego wyniku gry hazardowej. Wynik ten jest zależny wyłącznie od poprawnego i uczciwego przestrzegania reguł gry przez wszystkich uczestniczących. Konsekwentne stosowanie formalnych reguł postępowania generuje sprawiedliwy wynik procesu, niezależnie od moralnej oceny stanu powstającego w następstwie ich przestrzegania²⁹. Elementem formalnie sprawiedliwej procedury sądowej jest reguła *nemo se ipsum accusare tenetur*, celem tego przywileju jest bowiem ochrona oskarżonego przed wywieraniem na niego niedozwolonego nacisku przez organy postępowania. Może się przecież zdarzyć, że

28 R. Alexy, *Teoria praw podstawowych*, B. Kwiatkowska, J. Zajadło (tłum.), Warszawa 2010, s. 78; *idem*, *On the Structure of Legal Principles*, „Ratio Iuris” 2000, vol. 13, s. 295 i n., <https://pl.scribd.com/document/139620080/Robert-Alexy-On-the-Structure-of-Legal-Principles>, dostęp: 15 grudnia 2019 r.; R. Dworkin, *Biorąc prawa poważnie*, T. Kowalski (tłum.), Warszawa 1998, s. 60; *idem*, *Is Law a System of Rules*, [w:] *The Philosophy of Law*, ed. by R. Dworkin, Oxford 1977, s. 49 i n.; *idem*, *Is There Really No Right Answer in Hard Cases?*, [w:] R. Dworkin, *A Matter of Principle*, Cambridge–London 2000, s. 119 i n.; *idem*, *Hard Cases*, „Harvard Law Review” 1975, t. 88, s. 1057 i n., https://www.jstor.org/stable/1340249?seq=1#page_scan_tab_contents (dostęp: 15 grudnia 2019 r.).

29 J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa 1994, s. 141 i n. Por. K. Complak, *Rozważania o sprawiedliwości*, „Prokuratura i Prawo” 2004, z. 3, s. 11; W. Cyrul, *Proceduralne ujęcie tworzenia prawa*, [w:] *Studia z filozofii prawa*, J. Stelmach (red.), Kraków 2001, s. 185 i n.; M. Soniewicka, *Granice sprawiedliwości, sprawiedliwość ponad granicami*, Warszawa 2010, s. 46.

organy procesowe będą działać wyłącznie w celu wydobycia od oskarżonego przyznania się do winy lub uzyskania innych informacji o charakterze obciążającym. Brak obowiązku dostarczania dowodów na swoją niekorzyść sprzyja zachowaniu zakazu stosowania niedopuszczalnych metod dowodzenia. Pasywna strategia obrończa wymusza na oskarżycielu udowadnianie winy oskarżonego bez uciekania się do dowodów uzyskanych poprzez przymuszanie lub nacisk³⁰. Możliwość skorzystania

30 Wyrok ETPCz w sprawie Funke przeciwko Francji z 23 lutego 1993 r. (skarga nr 10828/84); orzeczenie ETPCz w sprawie John Murray przeciwko Wielkiej Brytanii z 8 lutego 1996 r. (skarga nr 18731/91); orzeczenie ETPCz w sprawie Saunders przeciwko Wielkiej Brytanii z 17 grudnia 1996 r. (skarga nr 19187); orzeczenie ETPCz w sprawie Kuopila przeciwko Finlandii z 27 kwietnia 2000 r. (skarga nr 27752/95); orzeczenie ETPCz w sprawie Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii z 21 grudnia 2000 r. (skarga nr 34720/97); orzeczenie ETPCz w sprawie J. B. przeciwko Szwajcarii z 3 maja 2001 r. (skarga nr 31827/96); orzeczenie ETPCz w sprawie Allan przeciwko Wielkiej Brytanii z 5 listopada 2002 r. (skarga nr 48539/99); orzeczenie ETPCz w sprawie Weh przeciwko Austrii z 8 kwietnia 2004 r. (skarga nr 38544/97); orzeczenie ETPCz w sprawie Reig przeciwko Austrii z 24 marca 2005 r. (skarga nr 63207/00); orzeczenie ETPCz w sprawie Shannon przeciwko Wielkiej Brytanii z 4 października 2006 r. (skarga nr 56581/00); wyrok ETPCz w sprawie Jalloh przeciwko Republice Federalnej Niemiec z 11 lipca 2006 r. (skarga nr 54810/00); wyrok ETPCz w sprawie O'Halloran i Francis przeciwko Wielkiej Brytanii z 29 czerwca 2007 r. (skarga nr 15809/02 oraz 25624/02); orzeczenie ETPCz w sprawie Van Vondel przeciwko Holandii z 25 października 2007 r. (skarga nr 38258/03); orzeczenie ETPCz w sprawie Murtazaliyeva przeciwko Rosji z 18 grudnia 2018 r. (skarga nr 36658/05). W kwestii orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie reguły *nemo se ipsum accusare tenetur* zob. też B. Gronowska, *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 listopada 2002 r. w sprawie Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dotyczący prawa oskarżonego do milczenia a wydobycia przyznania się do winy podstępem)*, „Prokuratura i Prawo” 2003, z. 6, s. 151 i n.; *taż*, *Prawo oskarżonego do milczenia oraz wolności od samooskarżania w ocenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Prokuratura i Prawo” 2009, z. 7–8, s. 8 i n.; W. Jasiński, *Prawo do nieobciążania się w procesie karnym w świetle standardów strasburskich*, „Prokuratura i Prawo” 2015, z. 7–8, s. 7 i n.; *idem*, *Prawo do nieobciążania się a interes publiczny w sprawach karnych (w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka)*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 11, s. 82 i n.; M. Wąsek-Wiaderek, *„Nemo se ipsum accusare tenetur” w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Orzecznictwo sądowe w sprawach karnych. Aspekty europejskie i unijne. Konferencja Sędziów Izby Karnej, Izby Wojskowej oraz Izby Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych Sądu Najwyższego, Rajgród–Wilno*, L. Gardocki, J. Godyń, M. Hudzik, L. K. Paprzycki (red.), Warszawa 2008, s. 181 i n. *Także* Trybunał Konstytucyjny uznaje, że organ procesowy jest zobowiązany

z prawa do milczenia aktywizuje organy ścigania. Te w obliczu pasywnej strategii obronczej będą bowiem bardziej skłonne do większego zaangażowania w poszukiwanie środków dowodowych innych niż wyjaśnienia oskarżonego, to zaś z pewnością zmniejsza ryzyko pomyłek sądowych³¹. Obowiązek terminowego przedstawienia dowodów powoduje, że wybór pasywnej strategii obronczej skutkuje niekorzystnie dla oskarżonego. W sytuacji, gdy pasywna strategia obrończa łączy się z ujemnymi konsekwencjami w postaci oddalenia spóźnionego wniosku dowodowego, prawo do zachowania milczenia staje się iluzoryczne.

Przyznać trzeba, że temporalne ograniczenia dotyczące przedstawiania materiału dowodowego eliminują przypadki nadużywania prawa do obrony. Często bowiem taktyka obrończa jest nakierowana na spowalnianie procesu poprzez rygorystyczne wykorzystywanie wszelkich przysługujących obronie uprawnień, a więc także wykorzystywanie prawa do składania wniosków dowodowych³². Prekluzja dowodowa w zakresie, w jakim służy eliminacji działań oskarżonych i obrońców wykraczających poza dopuszczalne granice, stanowi więc skuteczny instrument zapobiegania strategii obrony paraliżującej sprawowanie wymiaru sprawiedliwości. Bezwzględna prekluzja dowodowa wprowadza jednak znaczne ograniczenia taktyczne w sytuacji, gdy oskarżony decyduje się na aktywność dowodową. Wówczas ten sam instrument utrudnia oskarżonemu i jego obrońcy prawo do decydowania co do kolejności i zakresu wprowadzania do procesu poszczególnych dowodów odciążających³³. Tracą oni bowiem możliwość zgłaszania wniosków dowodowych w momencie najbardziej korzystnym dla oskarżonego, np. w taki sposób, by określony świadek został przesłuchany dopiero po przesłuchaniu innego świadka³⁴. Obowiązek

do udowodnienia zarzutu popełnienia przestępstwa, bez uciekania się do dowodów uzyskanych pod przymusem lub na skutek nadużycia władzy. Zob. postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 17 lipca 2014 r., K 19/13, OTK-A 2014, z. 7, poz. 82.

- 31 J. Chankowska, *O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka...*, s. 133 i n.; M. Rusinek, *O prawie do kłamstwa (artykuł polemiczny)*, „Prokuratura i Prawo” 2008, z. 4, s. 83 i n.; A. Sakowicz, *Zasada prawdy materialnej a prawo do milczenia...*, s. 645 i n.
- 32 P. Girdwoyń, *Zarys kryminalistycznej taktyki obrony*, Kraków 2004, s. 317 i n.
- 33 M. Warchoł, *Ciężar dowodu w procesie karnym. Studium prawnoporównawcze*, Warszawa 2017, s. 73.
- 34 I. Bondarczuk, *Prawo oskarżonego do nieoskarżania się (nemo tenetur) w świetle zmiany kodeksu postępowania karnego...*, s. 124; J. Giezek, *Taktyka obrończa oraz jej wpływ*

przedstawienia od razu wszystkich znanych oskarżonemu faktów lub dowodów uniemożliwia także zmianę przyjętej strategii obronczej w miarę ujawniania się istotnych informacji o sprawie³⁵. Te nie są wykluczone nawet w warunkach obowiązywania dwustronnej prekluzji dowodowej, w kontynentalnych modelach procesu karnego mogą bowiem wynikać z dowodów wprowadzonych do procesu *ex officio*.

System prekluzji dowodowej, zorientowany na wymuszenie aktywności dowodowej stron, powszechnie uważa się za instrument sprzyjający kontradiktoryjnemu modelowi postępowania dowodowego. Idea procesowego sporu równouprawnionych stron ma umożliwić wszechstronne ukazanie okoliczności zdarzenia prawnie istotnego, stanowiącym samym najbardziej efektywną metodę umożliwiającą ustalenie jego przebiegu zgodnie z obiektywną rzeczywistością. Prekluzja dowodowa stanowi instrument sprzyjający osiągnięciu prawdy także dlatego, że gwarantuje koncentrację materiału dowodowego, co pozwala na szybkie i sprawne przeprowadzenie postępowania dowodowego³⁶. W warunkach obowiązywania prekluzji dowodowej łatwiej o odtworzenie faktów mających znaczenie dla rozstrzygnięcia także ze względu na wysoką jakość środków dowodowych. Im bowiem krótszy upływ czasu pomiędzy zdarzeniem a procesem karnym, tym dowody z osobowych źródeł dowodowych są bardziej wiarygodne. Specyfika procesów poznawczych, tj. procesu odbioru informacji (spostrzeganie), ich przyswajania (zapamiętywanie) oraz odtwarzania (przypominanie)³⁷ powoduje, że upływ

na decyzje sędziego, [w:] *Konferencje Izby Adwokackiej we Wrocławiu. Tom 4. Współczesna adwokatura wobec innych zawodów prawniczych*, J. Giezek (red.), Wrocław 2011, s. 87.

- 35 P. Girdwoyń, *Zarys kryminalistycznej taktyki obrony...*, s. 317 i n.; D. Solodov, *Zasada kontradiktoryjności postępowania karnego a rozwój teorii obrony*, „*Studia Prawno-ustrojowe*” 2014, z. 26, s. 289.
- 36 J. Jodłowski, *Zasada prawdy materialnej w postępowaniu karnym. Analiza w perspektywie funkcji prawa karnego...*, s. 95.
- 37 A. Grabowska, W. Budohoska, *Procesy percepcji*, [w:] *Psychologia ogólna*, T. Tomaszewski (red.), Warszawa 1995, s. 5 i n.; E. Gruza, *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009, s. 26 i n.; P. Horoszowski, *Psychologia sądowa, część I. Zagadnienia wstępne*, Warszawa 1960, s. 6 i n.; P. H. Lindsay, D. A. Norman, *Procesy przetwarzania informacji u człowieka, wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 1984; M. J. Lubelski, *Elementy psychologicznej wiedzy o człowieku*, [w:] *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*, L. Tyszkiewicz (red.), Warszawa 1986, s. 64 i n.

czasu pomiędzy postrzeżeniem bodźca a odtworzeniem informacji w trakcie przesłuchania wpływa niekorzystnie na wartość informacji absorbowanych od świadka. Zbyt długi upływ czasu może też utrudnić lub całkowicie uniemożliwić dotarcie do dowodów rzeczowych lub osobowo-rzeczowych, te bowiem mogą ulec zniszczeniu lub zniekształceniu itp. Jednak bezwzględna prekluzja dowodowa może też destrukcyjnie wpływać na realizację zasady prawdy. Niekorzystne interakcje obu instytucji wiążą się z rygiorem utraty możliwości powoływania się na materiał dowodowy niezgłoszony w ustalonym czasookresie³⁸. Rekonstrukcję prawdziwego stanu faktycznego może znacznie utrudnić niemożność poterminowego powołania przez strony dowodów obiektywnie przydatnych dla dokonania prawdziwych ustaleń faktycznych czy też dowodów, których strona nie mogła przedstawić lub których potrzeba przedstawienia powstała później. Prekluzja nieprzewidująca żadnych wyjątków ogranicza zakres materiału dowodowego stanowiącego podstawę dowodową w sprawie. Poza nią muszą bowiem znaleźć się dowody ujawnione dopiero po upływie terminu prekluzyjnego lub dowody, do których dotarcie wymaga czasu, np. po to, by skomunikować się ze świadkami przebywającymi za granicą czy też przekonać współoskarżonego, po to by stawił się w kraju po uzyskaniu listu żelaznego³⁹.

W warunkach funkcjonowania bezwzględnej prekluzji dowodowej jedyną gwarancją odtworzenia zaszłości mającej znaczenie prawne zgodnie z pozajęzykową rzeczywistością stanowić może tylko obowiązek dowodzenia spoczywający na sądzie. Nadmierna aktywność dowodowa sądu w sferze poznawczej sprzyja jednak zjawisku demobilizacji stron, które czują się zwolnione z odpowiedzialności za dostarczanie i gromadzenie materiału dowodowego i ciężaru należytego przygotowania się do rozpatrywanej sprawy⁴⁰.

38 M. Cieślak, *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym...*, s. 314 i n.; P. Kardas, *Zasada prawdy materialnej a kontradiktoryjność postępowania dowodowego. Przeciwwstawne czy komplementarne zasady procesu karnego?...*, s. 75; S. Śliwiński, *Polski proces karny. Zasady ogólne*, Warszawa 1949, s. 626; Z. Resich, *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958, s. 96.

39 Przykłady pochodzą z książki P. Girdoynia. Zob. *idem*, *Zarys kryminalistycznej taktyki obrony...*, s. 308.

40 A. Łazarska, *Należyta dbałość stron o swoją sprawę w procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2009, z. 5, s. 5; M. Sawczuk, *Problem aktywności stron („vigilantibus iura scripta sunt”) w postępowaniu cywilnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Aktywność, czy też nawet hiperaktywność⁴¹ przewodniczącego i sądu w fazie poznawczej procesu karnego, oznacza zmniejszenie konwergencyjności dyskursu prawnego. Taki model komunikacji uważa się za najbardziej optymalny dla osiągnięcia prawdy procesowej. Jego istotą jest bowiem jej kooperacyjność, uczestnicy dyskursu najpierw bowiem ustalają zarówno treść, jak i cel dyskursu, następnie zaś współdziałają ze sobą, po to by we wspólnej przestrzeni osiągnąć porozumienie⁴². Konwergencyjność dyskursu prawnego tworzy przestrzeń dla dialektycznego odtworzenia prawdziwego przebiegu przestępnego zdarzenia. Metoda dialektyczna opiera się bowiem na założeniu, że prawda jest efektem syntezy występujących zawsze paralelnie tezy i antytezy, będącej jej koniecznym zaprzeczeniem⁴³.

Prace z zakresu prawa cywilnego i praw na dobrach niematerialnych”, Warszawa–Kraków 1973, s. 115 i n.; K. Dudka, *Aktywność oskarżyciela publicznego w rozprawie głównej w świetle zasady kontradiktoryjności*, „Prawo w Działaniu” 2012, z. 11, s. 7 i n.; A. Murzynowski, *Istota i zasady procesu karnego*, Warszawa 1976, s. 180; W. Mendys, *Zasada kontradiktoryjności w praktyce sądów karnych*, „Palestra” 1990, z. 8–9, s. 44 i n.; K. Woźniewski, *Inicjatywa dowodowa w polskim procesie karnym...*, s. 36.

- 41 Autorem określenia „hiperaktywność przewodniczącego i sądu” jest J. Zagrodnik, stanowi ono trafny i lapidarny opis roli sądu i sędziego w postępowaniu dowodowym na rozprawie głównej w kontynentalnych systemach prawa karnego procesowego, fundowanych na inkwizycyjnym modelu procesu karnego. Zob. J. Zagrodnik, *Model interakcji postępowania przygotowawczego oraz postępowania głównego w procesie karnym*, Warszawa 2013, s. 439; *idem*, *Kontradiktoryjność jako wyznacznik formy procesu karnego (rozważania na tle zmiany modelu rozprawy głównej w nowelizacji wrześniowej)*, „Palestra” 2014, z. 11–12, s. 24; *idem*, *Ciężar dowodu i obowiązki dowodzenia w koncepcji Mariana Cieślaka*, [w:] *Ciężar dowodu i obowiązki dowodzenia w procesie karnym*, W. Jasieński, J. Skorupka (red.), Warszawa 2017, s. 149.
- 42 W. Cyrul, *Wpływ procesów komunikacyjnych na praktykę tworzenia i stosowania prawa*, Warszawa 2012, s. 23 i n. oraz s. 187 i n.; T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa–Kraków 2001, s. 70; A. Kalisz, *Mediacja jako forma dialogu w stosowaniu prawa*, Warszawa 2016, s. 36; A. Kalisz, E. Kraus, *Dialog interpersonalny i dyskurs prawniczy w mediacji*, [w:] *Jak możliwy jest dialog? Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. WSH dr. Jerzemu Koplowi – JM Rektorowi Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu w 70. rocznicę urodzin*, A. Kamińska, E. Kraus, K. Ślęczka (red.), Sosnowiec 2014, s. 265 i n.; A. Kalisz, E. Kraus, *Dialog interpersonalny i dyskurs prawniczy w mediacji...*, s. 78; E. Kulczycki, *Teoretyzowanie komunikacji*, Poznań 2012, s. 36; E. Hałas, *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*, Warszawa 2006, s. 110.
- 43 J. Meyer, *Dialektik im Strafprozess*, Tübingen 1965, s. 35.

Kolizja, jaka zachodzi pomiędzy instytucją bezwzględnej prekluzji dowodowej a niektórymi zasadami procesowymi dotyczącymi postępowania dowodowego i procesowej sytuacji oskarżonego, powoduje, że w procesach typu kontynentalnego temporalne ograniczenia dopuszczalności przedstawiania przez strony materiału dowodowego muszą mieć charakter względny. Taki charakter mają terminy prekluzyjne funkcjonujące w polskim procesie karnym. Dogmatyczne rozważania dotyczące obowiązujących ograniczeń dopuszczalności przedstawiania dowodów, w tym także rozważania dotyczące tego, czy zakres wyjątków od prekluzji dowodowej zapewnia jej zgodność z zasadami procesu karnego, będą przedmiotem drugiej części opracowania.

Bibliografia

- Alexy R., *On the Structure of Legal Principles*, „Ratio Iuris” 2000, vol. 13, <https://pl.scribd.com/document/139620080/Robert-Alexy-On-the-Structure-of-Legal-Principles>, dostęp: 15 grudnia 2019 r.
- Alexy R., *Teoria praw podstawowych*, B. Kwiatkowska, J. Zajadło (tłum.), Warszawa 2010.
- Artymiak G., *Prawo do obrony a ciężar dowodu. Zagadnienia wybrane*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo-Ekonomia”, t. XXX, Rzeszów 2001.
- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, D. Gromska (tłum.), [w:] *Arystoteles, Dzieła wszystkie. Tom V*, Warszawa 2002.
- Bentham J., *Traktat o dowodach sądowych*, E. Dumont (oprac.), F. Reklaj-tys (tłum.), Wilno, bez r. wyd.
- Bieńkowska B., [w:] *Wykład prawa karnego procesowego*, P. Kruszyński (red.), Białystok 2012.
- Bieńkowska E., *Wiktymizacja wtórna. Geneza, istota i rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw*, [w:] *Wiktymizacja wtórna*, L. Mazowiecka (red.), Warszawa 2012.
- Bieńkowska E., *Zjawisko wiktymizacji wtórnej. Pojęcie, przyczyny, przeciwdziałanie (na przykładzie niektórych polskich regulacji prawnych)*, „Archiwum Kryminologii 2007–2008”, t. 29–30.
- Błachnio-Parzych A., Kosonoga J., *Rzetelny proces karny w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, [w:] *Rzetelny proces karny*, P. Wiliński (red.), Warszawa 2009.
- Błachut M., *Postulat neutralności moralnej prawa a konstytucyjna zasada równości*, Wrocław 2005.
- Bojańczyk A., *Dowód prywatny w postępowaniu karnym w perspektywie prawnoporównawczej*, Warszawa 2011.
- Bondarczuk I., *Prawo oskarżonego do nieoskarżania się (nemo tenetur) w świetle zmiany kodeksu postępowania karnego*, [w:] *Adwokatura a modele procedur sądowych*, J. Giezek, A. Malicki (red.), Warszawa 2013.
- Chankowska J., *O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka*, „Palestra” 2005, z. 5–6.
- Chankowska J., *Prawo oskarżonego do milczenia*, „Prokuratura i Prawo” 2003, z. 3.

- Cieślak M., *Polskie prawo karne. Zarys systemowego ujęcia*, [w:] M. Cieślak, *Dzieła wybrane. Tom III*, S. Waltoś (red.), Kraków 2011.
- Cieślak M., *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, [w:] M. Cieślak, *Dzieła wybrane. Tom I*, S. Waltoś (red.), Kraków 2011.
- Cieślak M., Doda Z., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego w zakresie postępowania karnego (I półrocze 1974 r.)*, „Palestra” 1975, z. 3.
- Cieślak M., Doda Z., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego w zakresie postępowania karnego (I półrocze 1978 roku)*, „Palestra” 1979, z. 2.
- Complak K., *Rozważania o sprawiedliwości*, „Prokuratura i Prawo” 2004, z. 3.
- Cyrul W., *Proceduralne ujęcie tworzenia prawa*, [w:] *Studia z filozofii prawa*, J. Stelmach (red.), Kraków 2001.
- Cyrul W., *Wpływ procesów komunikacyjnych na praktykę tworzenia i stosowania prawa*, Warszawa 2012.
- Czabański J., Warchoń M., *Prawo do milczenia czy do kłamstwa*, „Rzeczpospolita” z 28 lutego 2008 r., nr 50.
- Czabański J., Warchoń M., *Prawo do milczenia czy prawo do kłamstwa*, „Prokuratura i Prawo” 2007, z. 12.
- Dąbrowska-Kardas M., *Analiza dyrektywalna przepisów części ogólnej kodeksu karnego*, Warszawa 2012.
- Dąbrowska-Kardas M., *Kara jako konflikt dóbr i kolizja norm w świetle koncepcji Roberta Alexy’ego, konfliktu reguł i zasad. Rozważania na tle konstytucyjnych norm stanowienia i stosowania prawa*, „Przegląd Sądowy” 1996, z. 4.
- Daszkiewicz W., *Prawo karne procesowe. Zagadnienia ogólne*, t. I, Bydgoszcz 2001.
- Daszkiewicz W., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego (prawo karne procesowe – rok 1978)*, „Państwo i Prawo” 1979, z. 12.
- Daszkiewicz W., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego (prawo karne procesowe – I półrocze 1974 r.)*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 11.
- Daszkiewicz W., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego (prawo karne procesowe – rok 1978)*, „Państwo i Prawo” 1979, z. 12.
- Daszkiewicz W., *Samooskarżenia a prawo do milczenia*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2.
- Daszkiewicz W., *Taktyka kryminalistyczna a procesowe gwarancje jednostki i prawo obywatelskie*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 3.

- Dąmbska I., *Dwa studia z teorii naukowego poznania*, Toruń 1962.
- Dobek-Ostrowska B., *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2004.
- Dudka K., *Aktywność oskarżyciela publicznego w rozprawie głównej w świetle zasady kontrydiktoryjności*, „Prawo w Działaniu” 2012, z. 11.
- Dworkin R., *Biorąc prawa poważnie*, T. Kowalski (tłum.), Warszawa 1998.
- Dworkin R., *Hard Cases*, [w:] „Harvard Law Review” 1975, t. 88.
- Dworkin R., *Is Law a System of Rules*, [w:] *The Philosophy of Law*, ed. by R. Dworkin, Oxford 1977.
- Dworkin R., *Is There Really No Right Answer in Hard Cases?*, [w:] R. Dworkin, *A Matter of Principle*, Cambridge–London 2000.
- Falandysz L., *Pokrzywdzony w prawie karnym i wiktymologii*, Warszawa 1980.
- Fingas M., Steinborn S., *Granice rozpoznania sprawy w instancji odwoławczej w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania karnego z dnia 27 września 2013 r. i 20 lutego 2015 r.*, [w:] *Obrońca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, P. Wiliński (red.), Warszawa 2015.
- Gaberle A., *Dowody w sądowym procesie karnym*, Warszawa 2010.
- Gaberle A., *Uwagi o prawie do obrony w postępowaniu przygotowawczym*, „Palestra” 1966, z. 10.
- Giezek J., *Taktyka obrończa oraz jej wpływ na decyzje sędziego*, [w:] *Konferencje Izby Adwokackiej we Wrocławiu. Tom 4. Współczesna adwokatura wobec innych zawodów prawniczych*, J. Giezek (red.), Wrocław 2011.
- Girdwoyń P., *Interpretacja milczenia oskarżonego w świetle teorii i praktyki angielskiego procesu karnego*, [w:] *Wokół gwarancji procesu karnego. Księga Jubileuszowa Profesora Piotra Kruszyńskiego*, B. T. Bieńkowska, H. Gajewska-Kraczkowska, M. Rogacka-Rzewnicka (red.), Warszawa 2015.
- Girdwoyń P., *Zarys kryminalistycznej taktyki obrony*, Kraków 2004.
- Gizbert-Studnicki T., *Zasady i reguły prawne*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 3.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radio, telewizji i Internetu*, Warszawa–Kraków 2001.
- Grabowska A., Budohoska W., *Procesy percepcji*, [w:] *Psychologia ogólna*, T. Tomaszewski (red.), Warszawa 1995.

- Gronowska B., *Prawo oskarżonego do milczenia oraz wolności od samooskarżania w ocenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Prokuratura i Prawo” 2009, z. 7–8.
- Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 listopada 2002 r. w sprawie Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dotyczący prawa oskarżonego do milczenia a wydobycia przyznania się do winy podstępem)*, „Prokuratura i Prawo” 2003, z. 6.
- Gruza E., *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009.
- Grzegorzczak T., Tylman J., *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2014.
- Grzeszczyk W., *Postępowanie dowodowe na rozprawie odwoławczej*, „Prokuratura i Prawo” 2008, z. 3.
- Hałas E., *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*, Warszawa 2006.
- Hofmański P., *Zasada kontradiktoryjności*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady Procesu Karnego*, t. III, cz. 2, P. Wiliński (red.), Warszawa 2014.
- Hofmański P., Sadzik E., Zgryzek K., *Kodeks postępowania karnego, tom I. Komentarz do artykułów 1–297*, Warszawa 2004.
- Hofmański P., Zabłocki S., *Sprawność postępowania odwoławczego w świetle noweli do Kodeksu postępowania karnego z 27.09.2013 r.*, [w:] *Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga Jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego*, Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek (red.), Warszawa 2014.
- Horoszowski P., *Psychologia sądowa, część I. Zagadnienia wstępne*, Warszawa 1960.
- Jabłońska-Bonca J., *Prawnik a sztuka negocjacji i retoryki*, Warszawa 2002.
- Janusz-Pohl B., *Formalizacja i konwencjonalizacja jako instrumenty analizy czynności karnoprosesowych w prawie polskim*, Poznań 2017.
- Jasiński W., *Prawo do nieobciążania się a interes publiczny w sprawach karnych (w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka)*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 11.
- Jasiński W., *Prawo do nieobciążania się w procesie karnym w świetle standardów strasburskich*, „Prokuratura i Prawo” 2015, z. 7–8.
- Jaskuła A., *Zasada nemo se ipsum accusare tenetur a odpowiedzialność za składanie fałszywych zeznań*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2012, z. 2.

- Jeż-Ludwikowska M., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, „Nowe Prawo” 1978, z. 10.*
- Jodłowski J., *Wpływ ograniczenia inicjatywy dowodowej sądu na realizację zasady prawdy materialnej w postępowaniu karnym, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2012, z. 2.*
- Jodłowski J., *Zasada prawdy materialnej w postępowaniu karnym. Analiza w perspektywie funkcji prawa karnego, Warszawa 2015.*
- Kalisz A., *Mediacja jako forma dialogu w stosowaniu prawa, Warszawa 2016.*
- Kalisz A., Kraus E., *Dialog interpersonalny i dyskurs prawniczy w mediacji, [w:] Jak możliwy jest dialog? Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. WSH dr. Jerzemu Koplowi – JM Rektorowi Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu w 70. rocznicę urodzin, A. Kamińska, E. Kraus, K. Ślęczka (red.), Sosnowiec 2014.*
- Kardas P., *Determinanty ciężaru dowodu i ciężaru (obowiązku) dowodzenia w procesie karnym, [w:] Ciężar dowodu i obowiązek dowodzenia w procesie karnym, J. Skorupka, W. Jasiński (red.), Warszawa 2017.*
- Kardas P., *Mieszany, kontradiktoryjny czy inkwizycyjny proces karny. Uwagi o kierunkach projektowanych zmian kodeksu postępowania karnego, [w:] Księga dedykowana dr Ewie Weigend, S. Waltoś (red.), Kraków 2011.*
- Kardas P., *Nowe ujęcie zasady in dubio pro reo, „Palestra” 2015, z. 11–12.*
- Kardas P., *Problem legalności czynności uczestników postępowania karnego i konsekwencje ich przekroczenia, [w:] Granice procesu karnego. Legalność działań uczestników postępowania, D. Gruszecka, J. Skorupka (red.), Warszawa 2015.*
- Kardas P., *Zasada prawdy materialnej a kontradiktoryjność postępowania dowodowego. Przeciwstawne czy komplementarne zasady procesu karnego?, [w:] Adwokatura jako uczestnik procesu legislacyjnego, J. Giezek, A. Malicki (red.), Warszawa 2012.*
- Kaszycki A., Mendyka S., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 4 czerwca 1974 r., III KR 24/74, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1975, z. 2.*
- Klejnowska M., *Oskarżony jako osobowe źródło informacji o przestępstwie, Kraków 2004.*
- Klejnowska M., *Poznanie procesowe w sprawach karnych, [w:] Profesor Marian Cieślak – osoba, dzieło, kontynuacje, W. Cieślak, S. Steinborn (red.), Warszawa 2013.*

- Klejnowska M., *Wartość dowodowa samooskarżenia w procesie karnym*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Dowody. Tom VIII, cz. 4*, J. Skorupka (red.), Warszawa 2019.
- Kmieciak R., *O „samoobwinienu” w świetle teorii dowodów Jeremiasza Bentham’a (1748–1832)*, „Nowe Prawo” 1974, z. 10.
- Kmieciak R., *Prawo do milczenia zatrzymanej osoby podejrzanej (w świetle reguły nemo tenetur)*, „Prokuratura i Prawo” 2000, z. 7–8.
- Kociubiński W., *Zakres orzekania sądu odwoławczego w świetle ustawy z 27 września 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw*, „Przegląd Sądowy” 1997, z. 11–12.
- Kowalski P., *Zasada kontradiktoryjności procesu karnego w świetle projektu Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Karnego*, „Palestra”, 2012, z. 7–8.
- Kruszyński P., *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 1983.
- Kulczycki E., *Teoretyzowanie komunikacji*, Poznań 2012.
- Kulczycki E., *Źródła transmisyjnego ujęcia procesu komunikacji*, „Studia Humanistyczne AGH” 2012, z. 1.
- Kulesza C., *Dowód poszlakowy*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Dowody. Tom VIII, cz. 1*, J. Skorupka (red.), Warszawa 2019.
- Kulesza C., *Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a favor procuratori*, „Prokuratura i Prawo” 2007.
- Lach A., *Granice badań oskarżonego w celach dowodowych. Studium w świetle reguły nemo se ipsum accusare tenetur i prawa do prywatności*, Toruń 2010.
- Lindsay P. H., Norman D. A., *Procesy przetwarzania informacji u człowieka, wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 1984.
- Lipczyńska M., *Model postępowania kontrolnego w K.p.k. z 1969 r.*, „Państwo i Prawo” 1971, z. 2.
- Lubelski M. J., *Elementy psychologicznej wiedzy o człowieku*, [w:] *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*, L. Tyszkiewicz (red.), Warszawa 1986.
- Łazarska A., *Należyta dbałość stron o swoją sprawę w procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2009, z. 5.
- Łyczewek R., *Prawo oskarżonego do wypowiedzania się w procesie*, „Państwo i Prawo” 1970, z. 2.
- Majewski J., *Granice dozwolonej obrony w procesie karnym a ryzyko popełnienia przestępstwa przez adwokata wykonującego czynności obrończe*,

- [w:] *Konferencje Izby Adwokackiej we Wrocławiu. Tom 3. Adwokatura w systemie organów ochrony prawnej*, J. Giezek (red.), Wrocław 2010.
- Mendys W., *Zasada kontrydiktoryjności w praktyce sądów karnych*, „Palestra” 1990, z. 8–9.
- Meyer J., *Dialektik im Strafprozess*, Tübingen 1965.
- Mirek P., *Nowy model postępowania dowodowego przed sądem II instancji – aspekty praktyczne nowelizacji art. 452 k.p.k.*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2014, z. 2.
- Murzynowski A., *Istota i zasady procesu karnego*, Warszawa 1976.
- Nelken J., *Dowód poszlakowy w procesie karnym*, Warszawa 1970.
- Nelken J., *Wniosek dowodowy na tle kodeksu postępowania karnego*, „Palestra” 1971, z. 2.
- Nita B., Światłowski A., *Kontrydiktoryjny proces karny (między prawdą materialną a szybkością postępowania)*, „Państwo i Prawo” 2012, z. 1.
- Nowikowski I., *Terminy w kodeksie postępowania karnego*, Lublin 1988.
- Ostrowski K., *Prawo do milczenia*, „Palestra” 1989, z. 5–7.
- Papierkowski J., *Dowód poszlakowy w postępowaniu karnem. Studium procesowo-prawne*, Lublin 1933.
- Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa 1994.
- Resich Z., *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958.
- Rosengarten F., *Termin składania wniosków dowodowych*, „Nowe Prawo” 1974, z. 10.
- Rusinek M., *O prawie do kłamstwa (artykuł polemiczny)*, „Prokuratura i Prawo” 2008, z. 4.
- Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw*, druk sejmowy nr 3251.
- Sadurski W., *Równość wobec prawa – problemy teoretyczne: konferencja naukowa zorganizowana przez Instytut Nauk o Państwie i Prawie Uniwersytetu Warszawskiego na temat „Równość społeczna i sprawiedliwość”*, Warszawa, 4 kwietnia 1979 r., Warszawa 1979.
- Sadurski W., *Teoria sprawiedliwości. Podstawowe zagadnienia*, Warszawa 1988.
- Sakowicz A., *Postępowanie dowodowe w postępowaniu apelacyjnym. Zarys problematyki*, [w:] *Obrońca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, P. Wiliński (red.), Warszawa 2015.
- Sakowicz A., *Zasada prawdy materialnej a prawo do milczenia*, [w:] *Węzłowe problemy procesu karnego*, P. Hofmański (red.), Warszawa 2010.

- Sawczuk M., *Problem aktywności stron* („vigilantibus iura scripta sunt”) w postępowaniu cywilnym, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z zakresu prawa cywilnego i praw na dobrach niematerialnych”, Warszawa–Kraków 1973.
- Skorupka J., *Granice procesu karnego z perspektywy dogmatyki prawa karnego procesowego*, [w:] *Granice procesu karnego. Legalność działań uczestników postępowania*, D. Gruszecka, J. Skorupka (red.), Warszawa 2015.
- Skorupka J., *W kierunku kontradiktoryjnej rozprawy głównej*, [w:] *Adwokatura jako uczestnik procesu legislacyjnego*, J. Giezek, A. Malicki (red.), Warszawa 2012.
- Smoleński J., *Problematyka art. 63 k.p.k. w aspekcie celów postępowania karnego*, „Problemy Praworządności” 1975, z. 6.
- Sobolewski Z., *Samooskarżenie w świetle prawa karnego* (nemo se ipsum accusare tenetur), Warszawa 1982.
- Solodov D., *Zasada kontradiktoryjności postępowania karnego a rozwój teorii obrony*, „Studia Prawnoustrojowe” 2014, z. 26.
- Soniewicka M., *Granice sprawiedliwości, sprawiedliwość ponad granicami*, Warszawa 2010.
- Sowiński P. K., *Prawo oskarżonego do milczenia oraz reguła nemo se ipsum accusare tenetur na tle dążenia organów procesowych do poznania prawdy materialnej w procesie karnym*, [w:] *Zasada prawdy materialnej. Materiały z konferencji, Krasiczyn 15–16 października 2005 r.*, Z. Sobolewski, G. Artymiak (red.), Kraków 2006.
- Sowiński P. K., *Uprawnienia składające się na prawo oskarżonego do obrony. Uwagi na tle czynności oskarżonego oraz organów procesowych*, Rzeszów 2012.
- Steinborn S., *Kształtowanie granic rozpoznania sprawy w instancji odwoławczej w procesie karnym w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania karnego z 27 września 2013 r. i 20 lutego 2015 r.*, [w:] *Obrońca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, P. Wiliński (red.), Warszawa 2015.
- Steinborn S., *Kształtowanie granic rozpoznania sprawy w instancji odwoławczej w procesie karnym w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania karnego z 27 września 2013 r. i 20 lutego 2015 r.*, [w:] *Reforma prawa karnego materialnego i procesowego z 2015 r. Wybrane zagadnienia*, D. Kala, I. Zgoliński (red.), Warszawa 2015.

- Steinborn S., *Postępowanie dowodowe w instancji apelacyjnej w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2015, z. 1–2.
- Straś E., *Kategoria intensywności we frazeologii języka polskiego i rosyjskiego*, Katowice 2008.
- Sychta K., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 18 kwietnia 2007 r., III KK 298/06*, „Przeгляд Sądowy” 2009, z. 3.
- Śliwiński S., *Polski proces karny. Zasady ogólne*, Warszawa 1949.
- Świda-Łagiewska Z., *Polski proces karny*, Warszawa–Wrocław 1975.
- Świecki D., *Apelacja obrońcy lub pełnomocnika po zmianach*, [w:] *Obrońca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, P. Wiliński (red.), Warszawa 2015.
- Świecki D., *Apelacja w postępowaniu karnym*, Warszawa 2012.
- Świecki D., *Model postępowania przygotowawczego i sądowego. Opinia dla Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Karnego z 30 marca 2010 r.*, „Biuletyn Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Karnego” 2010, z. 1.
- Świecki D., *Postępowanie odwoławcze*, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, J. Skorupka (red.), Warszawa 2015.
- Świecki D., *Rozprawa apelacyjna w polskim procesie karnym*, Warszawa 2006.
- Szaniawski K., *Modele matematyczne a rzeczywistość społeczna*, [w:] *Metodologiczne problemy teorii socjologicznych*, S. Nowak (red.), Warszawa 1971.
- Taras P., *O niektórych zasadach polskiego procesu karnego w świetle przepisów nowego kodeksu postępowania karnego z 1969 r.*, „Palestra” 1970, z. 11.
- Tarnowska D., *Uprawnienia oskarżonego w zakresie prawa do obrony*, „Prokuratura i Prawo” 2006, z. 7–8.
- Tęcza-Paciorek A., *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 2012.
- The Crime and Disorder Act 1998 (Service of Prosecution Evidence) Regulations 2005*, http://www.legislation.gov.uk/ukxi/2005/902/pdfs/ukxi_20050902_en.pdf, dostęp: 15 grudnia 2019 r.
- Tuleja P., *Normatywna treść praw jednostki w ustawach konstytucyjnych RP*, Warszawa 1997.
- Waltoś S., *Problem kontradiktoryjności w procesie karnym. Zasada równości stron*, „Państwo i Prawo” 1964, z. 1.

- Warchoń M., *Ciężar dowodu w procesie karnym. Studium porównawcze*, Warszawa 2017.
- Warchoń M., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 26 kwietnia 2007 r., I KZP 4/07, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2007, z. 3.*
- Wąsek A., *O kilku aspektach reguły „nemo se ipsum accusare tenetur” de lege lata i de lege ferenda*, [w:] *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, J. Skupiński (red.), Warszawa 1995.
- Wąsek-Wiaderek M., *„Nemo se ipsum accusare tenetur” w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Prawa Człowieka*, [w:] *Orzecznictwo sądowe w sprawach karnych. Aspekty europejskie i unijne. Konferencja Sędziów Izby Karnej, Izby Wojskowej oraz Izby Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych Sądu Najwyższego, Rajgród–Wilno*, L. Gardocki, J. Godyń, M. Hudzik, L. K. Paprzycki (red.), Warszawa 2008.
- Wąsek-Wiaderek M., *Zasada równości stron w polskim procesie karnym w perspektywie porównawczej*, Kraków 2003.
- Wiliński P., *Proces karny w świetle Konstytucji*, Warszawa 2011.
- Wiliński P., *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Warszawa 2006.
- Wiliński P., *Zasada prawa do obrony*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego. Zasady procesu karnego*, t. III, cz. 2, P. Wiliński (red.), Warszawa 2014.
- Woźniewski K., *Inicjatywa dowodowa w polskim procesie karnym*, Gdynia 2003.
- Woźniewski K., *Prawidłowość czynności procesowych w polskim procesie karnym*, Gdańsk 2010.
- Woźniewski K., *Zagadnienie legalności czynności organów procesowych*, [w:] *Granice procesu karnego. Legalność działań uczestników postępowania*, D. Gruszecka, J. Skorupka (red.), Warszawa 2015.
- Woźniewski K., *Zasada praworządności w procesie karnym*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2010, t. 24.
- Zabłocki S., *Między reformatoryjnością a kasatoryjnością, między apelacyjnością a rewizyjnością – ku jakiemu modelowi zmierza postępowanie odwoławcze po zmianach kodeksowych z lat 2013–2015?*, [w:] *Obronca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, P. Wiliński (red.), Warszawa 2015.
- Zachuta A., *Wadliwość uzasadnienia wyroku jako samodzielna przyczyna odwoławcza*, „Prokuratura i Prawo” 2006, z. 12.

- Zagrodnik J., *Ciężar dowodu i obowiązek dowodzenia w koncepcji Mariana Cieślaka*, [w:] *Ciężar dowodu i obowiązek dowodzenia w procesie karnym*, W. Jasiński, J. Skorupka (red.), Warszawa 2017.
- Zagrodnik J., *Kontrydktoryjność jako wyznacznik formy procesu karnego (rozważania na tle zmiany modelu rozprawy głównej w nowelizacji wrześnieowej)*, „Palestra” 2014, z. 11–12.
- Zagrodnik J., *Model interakcji postępowania przygotowawczego oraz postępowania głównego w procesie karnym*, Warszawa 2013.
- Zawistowski E., *Rodzaje wniosków dowodowych oraz formalno-materiałne podstawy decyzji dowodowych w procesie karnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1978, z. 1.
- Zieliński M., *Konstytucyjne zasady prawa*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, J. Trzciniński (red.), Warszawa 1997.
- Zieliński M., *Poznanie sądowe a poznanie naukowe*, Poznań 1979.
- Żak M., *Postępowanie odwoławcze w procesie karnym – kierunki zmian*, [w:] *Kluczowe problemy procesu karnego*, Warszawa 2010.

Orzecznictwo

- Orzeczenie ETPCz w sprawie Allan przeciwko Wielkiej Brytanii z 5 listopada 2002 r. (skarga nr 48539/99).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii z 21 grudnia 2000 r. (skarga nr 34720/97).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie J. B. przeciwko Szwajcarii z 3 maja 2001 r. (skarga nr 31827/96).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie John Murray przeciwko Wielkiej Brytanii z 8 lutego 1996 r. (skarga nr 18731/91).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Kuopila przeciwko Finlandii z 27 kwietnia 2000 r. (skarga nr 27752/95).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Murtazaliyeva przeciwko Rosji z 18 grudnia 2018 r. (skarga nr 36658/05).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Reig przeciwko Austrii z 24 marca 2005 r. (skarga nr 63207/00).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Saunders przeciwko Wielkiej Brytanii z 17 grudnia 1996 r. (skarga nr 19187).

- Orzeczenie ETPCz w sprawie Shannon przeciwko Wielkiej Brytanii z 4 października 2006 r. (skarga nr 56581/00).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Van Vondel przeciwko Holandii z 25 października 2007 r. (skarga nr 38258/03).
- Orzeczenie ETPCz w sprawie Weh przeciwko Austrii z 8 kwietnia 2004 r. (skarga nr 38544/97).
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 15 lipca 1996 r., U 3/96, OTK 1996, z. 4, poz. 31.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 19 października 1993 r., K 14/92, OTK 1993, z. 2, poz. 35.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 20 października 1986 r., P 2/86, OTK 1986, z. 1, poz. 6.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 1 marca 2007 r., III KK 493/06, „Prokuratura i Prawo – wkładka” 2007, z. 9, poz. 7.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 25 czerwca 2013 r., V KZ 43/13, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/V%20KZ%2043-13.pdf>, dostęp: 15 grudnia 2019 r.
- Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 17 lipca 2014 r., K 19/13, OTK-A 2014, z. 7, poz. 82.
- Uchwała Sądu Najwyższego z 15 marca 1978 r., V KR 24/78, OSNKW 1978, z. 9, poz. 97.
- Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z 19 maja 1994 r., W7/94, OTK 1994, z. 1, poz. 23.
- Wyrok ETPCz w sprawie Funke przeciwko Francji z 23 lutego 1993 r. (skarga nr 10828/84).
- Wyrok ETPCz w sprawie Jalloh przeciwko Republice Federalnej Niemiec z 11 lipca 2006 r. (skarga nr 54810/00).
- Wyrok ETPCz w sprawie O’Halloran i Francis przeciwko Wielkiej Brytanii z 29 czerwca 2007 r. (skarga nr 15809/02 oraz 25624/02).
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 26 marca 2009 r., II Aka 50/09, „Prokuratura i Prawo – wkładka” 2009, z. 11–12, poz. 36.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 19 września 2002 r., II Aka 191/02, „Krakowskie Zeszyty Sądowe” 2002, z. 1, poz. 12.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 12 listopada 2002 r., II KKN 217/00, „Prokuratura i Prawo” 2004, z. 4, poz. 10.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 16 marca 2006 r., IV KKK 446/05, LEX nr 183073.

- Wyrok Sądu Najwyższego z 18 kwietnia 2007 r., III KK 298/06, OSNKW 2007, z. 7–8, poz. 57.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 19 sierpnia 2004 r., 388/03, OSNKW 2004, z. 11–12, poz. 103.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 2 czerwca 1966 r., RW 413/66, OSNKW 1966, z. 11, poz. 115.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 26 marca 1973 r., V KRN 91/72, OSNKW 1973, z. 9, poz. 108.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 27 kwietnia 2005 r., IV KK 118/05, „Prokuratura i Prawo” 2005, z. 11, poz. 11.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 27 marca 1974 r., II KR 332/74, OSNKW 1975, z. 7, poz. 87.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 4 czerwca 1974 r., III KR 24/74, OSNKW 1974, z. 10, poz. 188.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 4 grudnia 1959 r., I K 711/59, OSNPG 1960, z. 6, poz. 99.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, OSNKW 1978, z. 1, poz. 7.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 5 kwietnia 1975 r., Rw 141/75, OSNKW 1975, z. 7, poz. 10.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 5 lutego 1981 r., II KR 10/81, OSNKW, z. 7–8, poz. 38.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 6 grudnia 1971 r., Rw 1260/71, OSNPG 1972, z. 4, poz. 77.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 14 czerwca 2000 r., P 3/00, OTK 2000, z. 5, poz. 138.

